

مسئولیت مدنی محیط زیست در قانون و رویه

احمد یوسفی صادق‌قلو*

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۲/۰۵ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۹/۲۲

چکیده

پیشرفت‌های بی‌نظیر و متحیرانه بشر طی دو قرن گذشته در بهره‌برداری‌های زیاد از طبیعت جهان امروز را با بحران محیط زیست مواجه نموده است. بحرانی که نه تنها سطح زمین بلکه اعماق دریاها و فضای ماورای جو را نیز تحت تأثیر خود قرار داده است. یکی از ابعاد مهم این بحران مسائل مربوط به مسئولیت مدنی ناشی از خسارات زیست‌محیطی است. این بحران متأسفانه در کشور ایران مخصوصاً طی سه دهه گذشته با جنگ، برداشت‌های بی‌برنامه و غیر اصولی از منابع آبی، بیابان‌زایی و غیره تشدید گردیده است. لذا لزوم بررسی مسئولیت مدنی ناشی از خسارت‌های زیست‌محیطی در حقوق ایران و فقه مسلم می‌باشد. لذا این پژوهش با طرح این پرسش که آیا حقوق و فقه توانسته است با تکیه بر مبانی خود به حمایت حداکثری از محیط زیست برخیزد یا نقش این رشته به‌ویژه در حقوق و فقه کنونی نیز منفعل و غیر پویا است، به بررسی مبنای این مسئولیت در حقوق ایران و فقه پرداخته است. متأسفانه با توجه به اینکه کشورهای توسعه‌یافته به مسئولیت محض در خصوص مسئولیت مدنی ناشی از خسارات زیست‌محیطی روی آورده‌اند، حقوق ایران همچنان بر اثبات تقصیر در این خصوص اصرار می‌ورزد. همین مسئله منجر به منفعل و غیر پویا شدن این نوع مسئولیت گردیده است.

واژگان کلیدی: مسئولیت زیست‌محیطی، مسئولیت محض، نظریه احترام اموال، خسارت زیست‌محیطی.

---

* استادیار دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات تهران.
a_yousefi_2005@yahoo.com

مقدمه

گذشت زمان و فزونی جمعیت، کره خاکی را با مشکل‌هایی مواجه می‌سازد که پایان مواهب نهفته در دامن طبیعت یکی از آنهاست. اشتراک انسان‌ها در انتفاع از منابع طبیعی و حس سودجویی ارباب ابزارهای پیشرفته صنعتی، تهدیدی روزافزون برای منابع و حقوق انسان‌ها محسوب می‌گردد (فهیمی، ۱۳۹۱، ص ۹۰). گسترش آسیب و خسارت برآیند نحوه زندگی و تعامل انسان با طبیعت، بعد از انقلاب صنعتی است. به نظر می‌رسد که مبنای مسئولیت مدنی زیست‌محیطی نیاز به تحول دارد. البته ضرورت تحول در مبانی مسئولیت مدنی زیست‌محیطی را پیش از این برخی از حقوقدانان متذکر شده‌اند (کاتوزیان و انصاری، ۱۳۸۷، صص ۲۹۰ و ۲۹۱).

در آموزه‌های اسلامی به طور عام و در نزد امامیه به طور خاص، عناصر طبیعت اعم از آب، هوا، خاک، درختان، گیاهان و جانوران جایگاه و ارزشی ویژه دارند که بیشتر ناشی از وحدت عناصر جهان و ریشه در جهان‌بینی توحیدی دارد. طبیعت و محیط زیست در عین حال که در اختیار انسان به عنوان خلیفه الهی قرار دارد، به عنوان نشانه‌ای از قدرت و عظمت الهی توصیف شده است که این «خلیفه» را آن‌گونه که شایسته اوست متعهد به حفظ و حراست از آن نیز می‌کند. در واقع محیط زیست در اسلام «مانتی» است که به انسان سپرده شده است تا از آن به نحو مناسب بهره جوید. در نزد امامیه مسئولیت انسان نسبت به محیط زیست را می‌توان در قول و فعل معصومین و فقیهان متقدم و متأخر مشاهده نمود. امام علی (ع) به‌گونه‌ای تکان‌دهنده یادآور مسئولیت انسان در برابر آنچه که پیرامونش می‌گذرد، می‌باشد که: «از خدا بترسید درباره بندگان و شهرهای او؛ زیرا که در قیامت مورد سؤال واقع می‌شوید از همه چیز، حتی در مورد اماکن و حیوانات.» (فتحی و فرمehینی، ۱۳۸۲، صص ۵ و ۶). در نظر برخی از فقیهان شیعه عناصر محیط زیست اعم از آب‌های عمومی، هوا، خاک و نور آفتاب از مشترکات هستند و آلوده کردن آن ممنوع است. شماری دیگر از فقیهان، هوا و فضا را از مباحات برشمرده‌اند ولی هر دو گروه آلوده کردن و استفاده نابه‌جا از آنها را روا نمی‌دانند. از جمله اصول و قواعدی که در آراء فقهای شیعه در خصوص محیط زیست دیده می‌شود می‌توان به «نهی فساد در زمین»، «لزوم حفظ نسل»، «قاعده لاضرر»، «احترام به اموال» و «لزوم رعایت بهداشت فردی» اشاره کرد (فتحی و فرمehینی، ۱۳۸۲، ص ۱۲).

۱. بایسته‌های حفظ محیط زیست و سیر تحولات قوانین زیست‌محیطی در ایران

در مورد جبران خسارات وارده بر محیط زیست، نه تنها اتفاق نظر چندانی میان نظریات حقوقی و فقهی حاکم بر جبران خسارت زیست محیطی وجود ندارد، بلکه مبانی پذیرفته شده در عرصه‌های حقوق داخلی و بین‌المللی عموماً حکایت از غلبه رویکردهای مبتنی بر نظریه تقصیر را دارند. این تحول چند سالی است که در حقوق اروپایی آغاز شده و برخی از کشورها نیز اقدام به تصویب قانونی ویژه برای جبران خسارات زیست‌محیطی کرده‌اند که از جمله آنها می‌توان به قانون مسئولیت زیست‌محیطی فرانسه مصوب ۲۰۰۸ اشاره کرد (فهیمی، ۱۳۹۰، ص ۳۱۶).

در حقوق، در میان آثار و آراء گوناگون، مبانی مسئولیت مدنی زیست‌محیطی موضوع نظریات متعدد قرار گرفته است. این نظریات به‌ویژه در حقوق داخلی مبتنی بر سه دیدگاه سنتی، جدید و بینابینی است که شامل نظریه مبتنی بر خطر، نظریه مبتنی بر تقصیر و نظریه‌های مختلط می‌شود.

در رویکرد پوزیتیویسم حقوقی، برای واداشتن بشر به رعایت وضعیت مطلوب این عناصر زیست‌بوم و پرهیز از به مخاطره انداختن آن در سیر زیست جمعی، مجموعه‌ای از هنجارها لازم است که با بهره‌مندی از اوصاف قاعده حقوقی، هم از تخریب و آلودگی محیط جلوگیری نمایند و هم به موارد وقوع این وضعیت‌ها نیز به مثابه تخلف یا جرم زیست‌محیطی، واکنش مناسب نشان دهند. مجموع قواعد مذکور اعم از نوشته یا نانوشته، منبع حقوق موضوعه ناظر بر حفاظت محیط زیست است (ساعد و تیلا، ۱۳۹۳، ص ۳۶).

لذا جهت تبیین بهتر موضوع، قوانین را به دو دسته پیش از انقلاب اسلامی و پس از انقلاب اسلامی تقسیم می‌نمایم.

۱-۱. قوانین پیش از انقلاب اسلامی

مسائل زیست‌محیطی به طور کلی در دهه پایانی رژیم پهلوی به قوانین وارد گردیده است. از جمله این قوانین عبارتند از:

نخست، بند ۲۰ ماده ۵۵ قانون شهرداری‌ها (اصلاحی ۱۳۴۵) که شهرداری را مکلف می‌نماید تا از ایجاد و تأسیس اماکنی که ایجاد مزاحمت، سر و صدا و آلودگی در محیط می‌نمایند جلوگیری نمایند و اگر قبل از تصویب این قانون ایجاد شده‌اند آنها را تعطیل نمایند.

دوم، قانون تشکیل وزارت منابع طبیعی مصوب ۱۳۴۶ که از اهداف آن بهره‌برداری بهینه از منابع طبیعی و حمایت و حفاظت از آن می‌باشد.

سوم، قانون شکار و صید مصوب ۱۳۴۶ با اصلاحات سال ۱۳۷۵ که حمایت و حفاظت از محیط زیست را بر عهده سازمان حفاظت محیط زیست قرار می‌دهد و در ماده ۱۱ آن، مجازات کیفری را برای ناقضین و متجاوزین به قوانین و مقررات صید و شکار لحاظ می‌کند، هر چند این مجازات‌ها در برابر از بین بردن برخی از گیاهان و جانوران همچون یوزپلنگ ایرانی هیچ‌گونه بازدارندگی دربر نخواهد داشت.

چهارم، قانون حفاظت و بهسازی محیط زیست مصوب ۱۳۵۳ و اصلاح شده در ۱۳۷۱ که به عنوان قانون مادر در زمینه محیط زیست محسوب می‌گردد. در این قانون، سازمان حفاظت محیط زیست به عنوان متولی و مسئول در زمینه مسائل زیست‌محیطی ایران معرفی می‌گردد و وظیفه دارد که از تغییر و تخریب محیط زیست جلوگیری نموده و سعی در حفظ و زیباسازی ظواهر طبیعت نماید (ماده ۶).

پنجم، قانون حفاظت دریا و رودخانه‌های مرزی از آلودگی نفتی مصوب ۱۳۵۴ که برای آلوده‌کنندگان نفتی مرزهای آبی کشور مجازات کیفری لحاظ نموده است.

۲-۱. قوانین پس از انقلاب اسلامی

پس از انقلاب اسلامی با توجه به تحولات بین‌المللی و اقتصادی ایران، قانونگذار ایرانی قوانین بیشتری در خصوص محیط زیست به تصویب رسانده و به‌نوعی محدودیت‌های بیشتری در خصوص مسائل زیست‌محیطی در نظر گرفته است. مهم‌ترین قوانین مصوب پس از انقلاب اسلامی عبارتند از:

نخست، قانون توزیع عادلانه آب مصوب ۱۳۶۱ که طبق ماده ۱ آن، آب‌ها جزو مشترکات عمومی قرار گرفت و مسئولیت حفظ، نظارت و اجازه بهره‌برداری از آن به دولت داده شد. در ماده ۴۶ آن به‌صراحت آلوده نمودن آب ممنوع گردیده و مسئولیت حفاظت از آن به سازمان حفاظت محیط زیست داده شده است.

دوم، قانون معادن مصوب ۱۳۶۱ که طبق ماده ۳۷ آن، اگر در اثر اکتشاف و بهره‌برداری به اراضی و املاک آسیبی وارد شود بهره‌بردار مکلف به جبران است.

سوم، قانون مناطق دریایی جمهوری اسلامی ایران در خلیج فارس و دریای عمان مصوب ۱۳۷۲ که طبق آن، آلوده نمودن محیط زیست دریایی برای آلوده‌کننده، هم مسئولیت مدنی و هم مسئولیت کیفری دربر خواهد داشت.

چهارم، آیین نامه جلوگیری از آلودگی آب مصوب ۱۳۷۳ که طبق ماده ۲۲۰ آن چنانچه تخلف از مقررات این آیین نامه موجب ورود هرگونه خسارت به محیط زیست آبریزان و منابع طبیعی شود دادگاه حسب درخواست سازمان، مسئولین را به پرداخت و جبران خسارات وارده محکوم می نماید.

پنجم، قانون نحوه جلوگیری از آلودگی هوا مصوب ۱۳۷۴ که طبق آن هر عملی که موجب آلودگی هوا گردد ممنوع است (ماده ۲).

ششم، قانون حفاظت و بهره برداری از منابع آبرزی جمهوری اسلامی ایران مصوب ۱۳۷۴ که برای آلاینده‌ها منابع آبرزی مجازات‌هایی در نظر گرفته است. هفتم، قانون مدیریت پسماندها مصوب ۱۳۸۳ که برای اشخاصی که از طریق پسماند به محیط زیست آسیب می‌رسانند جریمه (ماده ۱۸) یا توقیف دستگاه (ماده ۲۰) مقرر داشته و در صورتی که به اشخاص خسارت وارد شده باشد باید جبران زیان نمایند (ماده ۱۹).

۲. مفاهیم و کلیات مسئولیت مدنی زیست محیطی

مبانی مسئولیت مدنی ناشی از خسارات زیست محیطی موضوع نظریات متعددی قرار گرفته است که مبتنی بر سه دیدگاه سنتی، جدید و بینابینی است:

الف) نظریه تقصیر

ب) نظریه خطر

ج) نظریه‌های مختلط شامل:

۱- نظریه فرض تقصیر

۲- نظریه کار نامتعارف

۳- نظریه خطر در مقابل انتفاع.

۲-۱. محیط زیست

در اصطلاح حقوقی، محیط زیست فضایی است با تمامی شرایط فیزیکی و بیولوژیکی، اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و غیره که همه موجودات زیست کننده در آنها را شامل می‌شود و مجموعه روابط بین آنها را دربر می‌گیرد (دفتر حقوقی و امور مجلس، ۱۳۸۳، ص ۱۲).

حقوق محیط زیست در وهله نخست، بر اثر توسعه صنعتی و به دنبال نگرانی‌های قرن بیستم که با تحمیل خسارات بر طبیعت همراه بود، تولد یافت و در وهله بعد این حقوق به دنبال نگرانی‌هایی که برای کل بشریت داشت، ظهور یافت. حقوق

محیط زیست همانند حقوق بشر، ناظر بر عملکردها و اقدامات بشر بوده و کلیه اقدامات وی را تحت پوشش قرار می‌دهد. حدود عملکرد آزاد فرد نه تنها از بعد اجتماعی حقوق بشر بلکه با گستره زیست‌بومی تحدید می‌شود (کاترین، ۱۳۹۱، ص ۹۸).

۲-۲. انواع محیط زیست

کارشناسان محیط زیست به طور کلی محیط زیست را به سه دسته تقسیم می‌نمایند: محیط زیست طبیعی، محیط زیست انسانی و محیط زیست اجتماعی (یوسفوند، ۱۳۸۴، ص ۸). محیط زیست طبیعی به بخشی از محیط زیست اطلاق می‌گردد که در تشکیل آن بشر نقشی نداشته، بلکه از موهبت‌های خدادادی است و جنگل‌ها، مراتع، کوه‌ها، دشت‌ها، رودخانه‌ها، دریاها، باتلاق‌ها، چشم‌اندازها و غیره را شامل می‌گردد. عوامل تشکیل‌دهنده محیط زیست طبیعی شامل عوامل جاندار (گیاهان و جانوران) و عوامل بی‌جان (خاک، آب و هوا) می‌باشد (قوام، ۱۳۹۲، ص ۱۵).

محیط زیست انسانی یا به عبارت دیگر محیط زیست انسان ساخت به آن بخش از محیط زیست اطلاق می‌گردد که به دست بشر ساخته شده و زاینده تفکر او می‌باشد (قوام، ۱۳۹۲، ص ۱۵).

محیط زیست اجتماعی نیز مجموع عوامل تشکیل‌دهنده محیط زیست طبیعی (عوامل جاندار و بی‌جان) و محیط زیست انسانی که ساخته دست بشر است، اطلاق می‌گردد (میرهاشمی رستمی، ۱۳۹۲، ص ۸۵).

۳. مسئولیت و تعهدات دولت‌ها در مقابل محیط زیست

ویژگی‌های اساسی مسئولیت دولت به چند عامل اساسی بستگی دارد: نخست آنکه یک تعهد حقوقی بین‌المللی وجود داشته باشد و دوم آنکه فعل یا ترک فعلی واقع شده که آن تعهد را نقض می‌کند و قابل انتساب به دولت مسئول است و بالاخره آنکه فقدان یا خسارت در اثر فعل غیر قانونی یا ترک غیر قانونی فعل حادث گشته است (شاو، ۱۳۸۹، ص ۳۰۰). مسئولیت دولت‌ها اساساً ناشی از قواعد حقوق بین‌الملل عرفی است و تلاش جامعه جهانی برای تصویب کنوانسیون جامعی برای تعیین مسئولیت بین‌المللی دولت‌ها هنوز به سرانجام نرسیده است (پورهاشمی، ۱۳۹۲، ص ۱۳۲).

ماده ۱ طرح مسئولیت بین‌المللی دولت‌ها ۲۰۰۱، مسئولیت بین‌المللی دولت را به عنوان یک اصل کلی چنین بیان می‌دارد: «هر فعل متخلفانه بین‌المللی دولت موجب

مسئولیت بین‌المللی آن دولت است.» باید توجه داشت که عمل متخلفانه بین‌المللی دولت ممکن است شامل یک یا چند فعل یا ترک فعل یا ترکیبی از هر دو باشد (ابراهیم‌گل، ۱۳۸۸، ص ۲۱۶). از طرفی باید میان تعهدات یک دولت در قبال جامعه بین‌المللی در کل و تعهدات او در برابر هر دولت دیگر در زمینه حمایت دیپلماتیک تفکیک قائل شویم. تعهدات دسته اول به دلیل ماهیتشان مرتبط با تمامی دولت‌ها هستند و لذا با توجه به اهمیت حقوق مزبور، تمامی دولت‌ها در حمایت از آنها دارای نفع حقوقی هستند. آنها تعهداتی عام هستند (Barcelona Traction, 1970, p. 33). برای نمونه در خصوص این مورد، ریزگردها در جنوب ایران را می‌توان مطرح نمود.

۳-۱. مسئولیت دولت در حفاظت از محیط زیست

دولت‌ها مطابق قطعنامه ۵۴۰ شورای امنیت سازمان ملل مصوب ۱۹۸۳ مکلف به خودداری از ارتکاب هر عملی که صلح و امنیت منطقه و حیات وحش و گیاهان را به خطر اندازد، شده‌اند و مکلفند شرایط طبیعی حیات را دچار تغییرات نامساعدی نکنند که به سلامت انسان و بهزیستی جمعی صدمه وارد کنند (ممتاز، ۱۳۷۸، ص ۲۰). قوانین اساسی بسیاری از کشورها به صورت صریح یا تلویحی موضوع حفاظت از محیط زیست را مورد شناسایی قرار داده‌اند؛ مانند اصول چهل و پنجم و پنجاهم قانون اساسی ایران. برخورداری از محیط زیست سالم و تکلیف به حفاظت از آن مستلزم مشارکت جمعی همه افراد، دولت‌ها، واحدهای عمومی و خصوصی و کل جامعه بین‌الملل است.

۳-۲. عنصر تحقق مسئولیت بین‌المللی دولت؛ قابلیت انتساب

رفتار قابل انتساب به دولت مرکب از فعل یا ترک فعل است. مواردی که در آن مسئولیت بین‌المللی یک دولت بر مبنای ترک فعل مورد استناد قرار گرفته است به همان اندازه موارد مسئولیت مبتنی بر افعال ایجابی، متعدد است و اصولاً هیچ تفاوتی میان این دو وجود ندارد. بر اساس قاعده پذیرفته شده حقوق بین‌الملل، رفتار هر ارگان دولت باید رفتار آن دولت تلقی شود. این قاعده ماهیتی عرفی دارد.

۴. تعریف و قلمرو مسئولیت مدنی

مسئولیت مدنی در اصطلاح حقوقی دارای معنای عام و خاص است. در معنای عام، به هرگونه تعهدی که قانون بر عهده شخص قرار داده باشد تا زیان وارد شده به دیگری را جبران نماید، مسئولیت مدنی گویند. بر این اساس، مسئولیت مدنی

به دو شاخه «مسئولیت مدنی قراردادی» و «مسئولیت مدنی غیر قراردادی» تقسیم می‌شود. اما مسئولیت مدنی به معنای خاص، فقط مسئولیت مدنی غیر قراردادی را دربر می‌گیرد (بادینی، ۱۳۸۴، ص ۵۷۲).

در این خصوص دو دیدگاه مطرح شده است: عده‌ای با اعتقاد به وحدت مسئولیت قراردادی و قهری، قائل هستند که مسئولیت قراردادی در طول مسئولیت قهری است نه در عرض آن. بنابراین در صورتی که زیان‌دیده نتواند از طریق مسئولیت قراردادی به حق خود برسد می‌تواند از طریق ضمان قهری، خسارات خود را مطالبه نماید (کاتوزیان، ۱۳۸۲، ص ۵۹۰).

اما برخی دیگر با اعتقاد به تعدد مسئولیت قراردادی و قهری، چنین استدلال می‌نمایند که طلبکار، متعهد را از طریق عقد می‌شناسد. پس هر رابطه‌ای میان آنها که از عقد پدید آمده، باید تحت حاکمیت عقد به تنهایی قرار گیرد. بدین ترتیب، وقتی متعهد از اجرای عقد سر باز می‌زند چیزی جز دعوی مسئولیت قراردادی در برابر خواهان نخواهد بود و زیان‌دیده نمی‌تواند به مسئولیت مبتنی بر تقصیر استناد جوید (سنه‌وری، ۱۹۵۲م، ص ۱۵۰).

۴-۱. مبنا و عوامل مسئولیت مدنی زیست‌محیطی

از زمانی که انسان‌ها در کنار یکدیگر زندگی به صورت دسته‌جمعی را آغاز کردند تضاد منافع، بشر را وادار می‌ساخت تا با ایجاد نظام حقوقی، مناسبات فی‌مابین را تنظیم کند. با این حال، هیچ نظام حقوقی‌ای نتوانسته بشر را کاملاً کنترل کند و لذا انسان در طول تاریخ شاهد برخوردهای فراوانی بوده است. ریشه باور تاریخی بشر به مسئولیت ممکن است به اصول مبهم «حقوق و تکالیف» برگردد که نزد همگان از اصول بدیهی و اساسی تلقی می‌شود. یکی از این سلسله حقوق و تکالیف، اصل «لزوم پرداخت غرامت در قبال زیان وارده به دیگری» است و باور به چنین مسئولیتی چه بین دو نفر یا دو کشور، به اندازه قدمت اخلاق پیشینه دارد.

۴-۱-۱. مبانی حقوقی مسئولیت زیست‌محیطی

۴-۱-۱-۱. نظریه تقصیر

این نظریه سنتی‌ترین نظریه در مسئولیت مدنی زیست‌محیطی است. بر این اساس، خسارات زیست‌محیطی قابل مطالبه نیست؛ مگر اینکه بتوان تقصیر عامل ورود

خسارت را اثبات نمود. بنابراین، زیان دیده اگر بتواند ثابت نماید که عامل زیان در وارد آمدن خسارت تقصیر داشته، مسئول خواهد بود. پذیرش این نظریه امکان جبران بسیاری از خسارات زیست محیطی را دشوار می نماید؛ چراکه اثبات تقصیر در خسارات زیست محیطی بر خلاف سایر حوزه‌ها مشکل است، که این امر بیشتر ناشی از ماهیت خسارت زیست محیطی، تکثر آلوده‌کنندگان یا آلوده‌کنندگان متعدد، انگیزه پایین قربانیان خسارات زیست محیطی و مشکلات مربوط به اثبات رابطه سببیت است (بهرامی احمدی و فهیمی، ۱۳۸۶، ص ۹۵).

۲-۱-۴. نظریه خطر

نظریه خطر یا «نظریه مبتنی بر عدم تقصیر» حکایت از این امر دارد که هر کس به فعالیتی بپردازد (و از آن نفعی ببرد) محیط خطرناکی را برای دیگران به وجود می آورد و کسی که از این محیط منتفع می شود باید زیان‌های آن را جبران نماید (حکمت‌نیا، ۱۳۸۶، ص ۲۸۴).

در خصوص مسئولیت مدنی زیست محیطی بر مبنای نظریه خطر، نیازی به اثبات تقصیر آلوده‌کننده نیست، بلکه همین که شخصی اقدام به فعالیتی نماید که نفعی در آن داشته و منجر به آلودگی و تخریب محیط زیست گردد باید از عهده خسارات وارده برآید، اعم از اینکه در واقع تقصیر داشته یا نداشته باشد. آلوده‌کننده محیط زیست بر اساس این نظریه «مسئولیت عینی» در برابر خسارات زیست محیطی پیدا می کند (فهیمی، ۱۳۹۱، ص ۹۰). امروزه این نظریه، نظریه‌ای مناسب برای جبران خسارت زیست محیطی است و می تواند نقش بسیار مهمی در تقویت حمایت از محیط زیست داشته باشد. در واقع، آلوده‌کننده محیط زیست بر اساس این نظریه «مسئولیت عینی» در برابر خسارات زیست محیطی پیدا می کند (بهرامی احمدی و فهیمی، ۱۳۸۲، ص ۹۰).

۳-۱-۴. نظریات مختلط

نظریه تقصیر و خطر دو نظریه شایع با مبنای و استدلالات خود هستند، لکن باید به نظریات واسطی اشاره نمود که در جهت تعدیل و تعامل دو نظر قبلی ارائه گردیده است (بهرامی احمدی و فهیمی، ۱۳۸۶، ص ۲۱۰). از جمله نظریات مختلط می توان نظریه کار نامتعارف، نظریه خطر در برابر انتفاع و نظریه مسئولیت در قبال اشیای خطرناک را نام برد.

۴-۱-۱-۴. نظریه تضمین حق

این نظریه بر خلاف نظریه‌های تقصیر و خطر، به جای جست‌وجوی مبنای مسئولیت مدنی در فاعل واردکننده زیان، به دنبال مبنای مسئولیت در زیان‌دیده است (حکمت‌نیا، ۱۳۸۶، ص ۲۸۴). لذا در راستای تضمین احترام به حق سلامتی، حق حیات و حق محیط زیست افراد، اگر شخصی به محیط زیست آسیب وارد نماید مسئول جبران خسارت است حتی اگر از وی تقصیر سر نزده باشد (بهرامی احمدی و فهیمی، ۱۳۸۶، ص ۱۵۵).

۴-۱-۲. مناسب‌ترین مبنا

در مقوله مسئولیت مدنی زیست‌محیطی، مناسب‌ترین مبنای مسئولیت، مسئولیت مطلق است و عامل تقصیر در آن جایگاهی ندارد و آنچه مهم است احراز رابطه سببیت بین فعل یا ترک فعل و ورود زیان است. باید توجه داشت که تحولات حقوقی در جهان نیز به سوی مسئولیت مطلق گرایش دارد. در حقوق ایران نیز با تصویب قانون بیمه اجباری وسایل نقلیه موتوری در سال ۱۳۴۷، بی‌اعتنایی به نظریه تقصیر بالا گرفت. با توجه به اینکه ایران تاکنون به حدود ۴۵ کنوانسیون بین‌المللی در خصوص خسارات زیست‌محیطی پیوسته است به نظر می‌رسد به تجدیدنظر اساسی در خصوص مبنای مسئولیت مدنی زیست‌محیطی نیاز دارد (بهرامی احمدی و فهیمی، ۱۳۸۶، ص ۱۲۱).

۴-۱-۳. ادله و مبنای فقهی مسئولیت زیست‌محیطی

مسئولیت زیست‌محیطی می‌تواند یا ناشی از «اتلاف» باشد که از دل آن معادل نظریه عدم تقصیر بیرون می‌آید و یا این مسئولیت ناشی از «تسبیب» است که از درون آن مسئولیت مبتنی بر تقصیر بیرون می‌تراود. به این جهت امام خمینی (ره) در تحریر الوسیله بیان نموده‌اند که ضمان دو سبب دارد: اتلاف و تسبیب. فقها در کنار این دو قاعده از قواعد «لاضرر» و «تفویت» نیز به عنوان ادله فقهی مسئولیت مدنی بحث نموده‌اند. قاعده تعدی و تفریط نیز دو عنوان شایعی است که فقیهان در مسائل ضمان قهری از آن استفاده کرده‌اند.

در دیدگاه فقه اسلامی اموال افراد دارای احترام است و کسی نمی‌تواند به آن زیان وارد کند و در صورتی که زیان وارد کند موظف به جبران خواهد بود (حکمت‌نیا، ۱۳۸۶، ص ۲۸۴). نظریه احترام اموال که جامع دو قاعده اتلاف و لاضرر است و بعضی از بزرگان فقه نیز آن را پذیرفته‌اند، بهترین نظریه در باب مسئولیت مدنی در فقه و حقوق ایران

است. فقیهان مسلمان مبنایی واحد برگزیده‌اند؛ زیرا هدف آنها تأثیر عدالت بوده و اعمال یکی از قواعد مسئولیت در تمام موارد عادلانه نیست (فهیمی، ۱۳۹۱، ص ۲۱۰).

۵. مبنای مسئولیت مدنی در خسارات زیست‌محیطی در رویه قضایی

در خصوص مسئولیت مدنی در خسارات زیست‌محیطی در رویه قضایی کمبود زیادی وجود دارد. با توجه به مشکلات ناشی از آلودگی محیط زیست در ایران، به‌ویژه در شهرهای بزرگ و با عنایت به اینکه از سویی مهم‌ترین آلوده‌کننده محیط زیست کشورمان تأسیسات متعدد دولتی‌اند که طبعاً به‌خاطر انتساب به دولت، از قدرت ویژه‌ای برخوردارند و از سوی دیگر سازمان حفاظت محیط زیست نیز که قانوناً متولی اصلی در مبارزه با فعالیت‌های مخرب و آلوده‌کننده محیط زیست است، خود یک نهاد دولتی محسوب می‌شود که تحت امر شورای عالی حفاظت محیط زیست قرار دارد که اکثر اعضای آن طبق ماده ۲ قانون حفاظت و بهسازی محیط زیست مصوب ۱۳۵۳ عضو هیأت دولت می‌باشند، شایسته است که قوه قضاییه ایران نیز به‌سان همتای هندی خود نقش مؤثرتری در حفاظت از محیط زیست کشور از خود نشان دهد.^۱ در ذیل به چند نمونه از آرای مرتبط صادره از هیأت عمومی دیوان عدالت اداری می‌پردازیم:

- رأی شماره ۱۰۳ مورخ ۱۳۸۰/۴/۳ با موضوع ابطال بخشنامه شماره ۱۱۶۸۲-۱ مورخ ۱۳۷۹/۳/۲۱ سازمان محیط زیست در خصوص عوارض سالیانه اراضی و املاک بلااستفاده خاکی و یا متروکه و رها شده.

- دادنامه شماره ۴۰۹ مورخ ۱۳۸۲/۱۰/۱۴ با موضوع ابطال بخشنامه وزارت نیرو در خصوص صیانت از منابع آبی به‌ویژه سفره‌های آب زیرزمینی.

- دادنامه شماره ۶۱ و ۶۲ مورخ ۱۳۸۰/۲/۳۰ در خصوص ابطال بخشنامه شرکت ملی پخش فراورده‌های نفتی ایران مشعر بر خودداری شرکت‌های تجاری تولیدکننده از نصب کیت گازسوز روی خودروهای پلاک شخصی و دولتی با هدف جلوگیری از آلودگی هوا.

- دادنامه شماره ۵۷۰ مورخ ۱۳۹۶/۶/۱۴ که بر اساس این دادنامه، مصوبه وزیر صنعت، معدن و تجارت در خصوص عدم ضرورت استعلام از سازمان حفاظت محیط زیست در موارد صدور پروانه محصول جدید، افزایش ظرفیت، تغییر نوع تولید و یا توسعه با هدف حفاظت از محیط زیست و جلوگیری از تخریب آن ابطال گردیده است.

1. <http://www.bashgah.net/fa/content/show/17807> (آخرین بازدید ۱۳۹۶/۴/۱۴).

- دادنامه شماره ۱۲۹ مورخ ۱۳۸۰/۴/۲۴ با موضوع ابطال بخشنامه شماره ۵۷۶۸/۲ مورخ ۱۳۷۸/۶/۱۶ سازمان جنگل‌ها و مراتع کشور که بر اساس این رأی، واگذاری نهالستان‌ها و پارک‌های جنگلی و ایستگاه‌های بذر و بیابان‌زدایی به اشخاص در قالب اجاره مدت‌دار، مغایر قانون حفاظت و بهره‌برداری از جنگل‌ها و مراتع است.

۵-۱. ارکان مسئولیت مدنی زیست‌محیطی

نزد حقوقدانان، برای تحقق مسئولیت مدنی وجود سه رکن لازم است که عبارتند از: ضرر، فعل زیان‌بار و رابطه سببیت؛ یعنی برای تحقق مسئولیت، لازم است عملی از عامل سرزند و زیانی اتفاق بیفتد و آن عمل موجب این زیان باشد (فهیمی، ۱۳۹۱، ص ۲۰۰).

۵-۱-۱. خسارت (ضرر) زیست‌محیطی

اولین رکن دعوای مسئولیت مدنی - خواه مسئولیت مدنی قراردادی و خواه قهری - وجود ضرر است. هدف از قواعد حقوق مسئولیت مدنی چیزی جز جبران خسارات نیست. در صورت فقدان ضرر، خواهان حق مطالبه خسارت ندارد و در صورت نزاع بین طرفین، عنوان دعوای وی را باید در عناوین حقوقی دیگری غیر از مسئولیت مدنی جست‌وجو نمود. طبیعی است که وقتی در تشخیص مفهوم چیزی مثل ضرر سخن می‌گوییم تشخیص مفهوم آن با عرف است، ولی در تشخیص مصادیق ضرر، این عقل است که تشخیص می‌دهد موردی از مصادیق ضرر هست یا خیر (موسوی بجنوردی، ۱۴۱۹ق، ص ۶۵).

۵-۱-۲. لزوم ضرر در مسئولیت مدنی

بشر به تجربه به این نکته رسیده است که در اعمال حق باید نظارتی وجود داشته باشد تا ضرری به حقوق و آزادی دیگران نرسد؛ چون مطلق دیدن حق موجب می‌شود که ذی‌حق، حق خود را به زیان دیگری به کار گیرد. بر همین اساس در حقوق تمام ملل جهان محدودیت‌هایی برای اعمال حق در نظر گرفته شده که صد البته این عدم اطلاق، به سهولت پذیرفته نشده است، چنانکه در حقوق رم اعمال حق را مطلق می‌دانستند (فهیمی، ۱۳۹۱، ص ۸۵).

فقها دو رکن برای قاعده احترام اموال بیان داشته‌اند: یکی اتلاف و دیگری لاضرر. بنا به قول اکثر محققان، مفاد حدیث لاضرر این است که شارع اسلام، هیچ حکم ضرری را وضع نکرده، خواه ضرر از خود حکم ناشی شود، مثل لزوم عقد یا سایر احکام

وضعیه که باعث ضرری گردد و خواه ضرر به اعتبار متعلق حکم باشد، مثل وضو یا حج یا دیگر احکام تکلیفی (انصاری، ۱۳۷۹، ص ۲۲۰). این نظریه با توجه به واقعیات موجود از جمله توجه به جبران زیان‌های وارده به افراد در خسارت زیست‌محیطی بهتر از نظریه‌های دیگر می‌تواند به جبران خسارت بپردازد. خصوصاً در مواردی که عدم حکم موجب زیان است، این نظریه می‌تواند چاره‌ساز باشد و قانونگذار را به وضع قانون مناسب برای جلوگیری از ضررهای آتی وادار کند (فهیمی، ۱۳۹۱، ص ۱۸۹).

همان‌طور که اصل چهارم قانون اساسی بیان می‌دارد، حقوق ایران نیز به تبعیت از فقه اسلامی، محدودیت در اعمال حق را پذیرفته به نحوی که اصل چهارم قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران بیان می‌دارد: «هیچ‌کس نمی‌تواند اعمال حق خویش را وسیله اضرار به غیر یا تجاوز به منافع عمومی قرار دهد.»

۵-۲. اقسام ضرر به محیط زیست

بیان اقسام ضرر متضمن این فایده کلی است که مصادیق و قلمرو ضرر از دیدگاه علم حقوق مشخص می‌شود و بر این اساس می‌توان برای هر یک شیوه جبران خاصی پیش‌بینی نمود.

۵-۲-۱. ضرر مستقیم و غیر مستقیم

ضرر از نظر ماهیت رابطه بین خسارت وارده و فعل زیان‌بار به دو دسته مستقیم و غیر مستقیم تقسیم می‌شود: ضرر مستقیم ضرری است که بین آن و فعل منشأ ضرر، رابطه علیت وجود دارد و ضرر غیر مستقیم ضرری است که بین آن و فعل منشأ ضرر رابطه علیت، محرز و محسوس نیست (جعفری لنگرودی، ۱۳۸۲، شماره ۳۳۲۴).

۵-۲-۲. ضرر حال و آینده

ضرر بر مبنای زمان وجود به ضرر حال یا موجود و ضرر آینده تقسیم می‌گردد: ضرر حال ضرری است که وجود داشته باشد (جعفری لنگرودی، ۱۳۸۲، شماره ۳۳۲۴). اغلب ضررهایی که از جانب زیان‌دیده مورد ادعا قرار می‌گیرد در زمان طرح ادعا و مطالبه خسارت موجودند؛ مانند اینکه در اثر بی‌احتیاطی راننده و تصادم با اتومبیل دیگری، به وی خسارت وارد شده باشد (خواججه‌پیری، ۱۳۸۹، ص ۱۲۰).

ضرر آینده ضرری است که در آینده حتماً واقع خواهد شد؛ مانند اینکه راننده‌ای عابری را طوری مصدوم کند که قدرت کار از او سلب شود و از او طفلی در رحم

زوجه‌اش باشد، در این صورت نفقه طفل خسارت و ضرر آینده است (جعفری لنگرودی، ۱۳۸۲، شماره ۳۳۲۴). مواد ۵ و ۶ قانون مسئولیت مدنی ناظر بر ضرر آینده می‌باشد.

۳-۲-۵. ضرر مسلم و محتمل‌الوقوع

ضرر بر مبنای قطعیت ایجاد، به دو دسته ضرر مسلم و ضرر محتمل‌الوقوع تقسیم می‌گردد: زبانی که در تحقق آن تردیدی نباشد و به صورت حال یا در آینده به طور قطع واقع گردیده و یا خواهد شد، ضرر مسلم یا قطعی نامیده می‌شود؛ مانند ممانعت بلاجهت از عرضه کالای یک شرکت تولیدی به بازار که فروش و تحصیل منفعت برای شرکت قطعی و مسلم بوده است (جعفری لنگرودی، ۱۳۸۲، شماره ۳۳۲۴).

ضرر محتمل‌الوقوع یا احتمالی ضرری است که امکان تحقق آن در آینده وجود دارد ولی به همان اندازه که احتمال تحقق آن وجود دارد احتمال عدم آن نیز وجود دارد (باریکلو، ۱۳۹۴، ص ۹۱). مسئولیت عدم نفع و محروم ماندن از کار از این قسم است. در مقوله محیط زیست، از بین بردن مواهب طبیعی ضررهای محتمل زیادی برای نسل‌های بعدی خواهد داشت؛ مثل سوختن بنزین که سرب فراوانی را در شهرها پراکنده می‌کند و باعث مرگ تدریجی انسان‌های فراوانی در آینده می‌گردد (فهیمی، ۱۳۹۱، ص ۸۹).

۳-۵. ویژگی‌های ضرر قابل مطالبه

برای آنکه طرح دعوی خسارت مسموع باشد، ضرر یا خسارت باید دارای شرایطی باشد. به طور کلی می‌توان ویژگی‌های ضرر را در چهار ویژگی خلاصه نمود: مسلم بودن ضرر، بلاواسطه (مستقیم) بودن ضرر، جبران نشدن ضرر و مشروع بودن حق متضرر.

۴-۵. عامل خسارت و زیان‌دیده

۱-۴-۵. عامل خسارت

رکن دوم مسئولیت مدنی، تحقق فعل زیان‌بار یا تقصیر است. فعل زیان‌بار ممکن است به صورت انجام عمل مثبت و وجودی محقق شود؛ مانند تخریب یک منظره طبیعی. این تخریب، یک عمل وجودی و مثبت است که عامل، آن را انجام داده است و عرف او را انجام‌دهنده عمل زیان‌بار تلقی می‌نماید و تردیدی در انجام عمل به وسیله عامل وجود ندارد (باریکلو، ۱۳۸۴، ص ۲۵۴).

در بعضی متون فقهی، ترک فعل مسبوق به مسئولیت در محافظت از اشیاء و حیوانات مطرح شده است. ماده ۳۳۴ قانون مدنی نیز در همین خصوص بیان می‌دارد:

«مالک یا متصرف حیوان مسئول خساراتی نیست که از ناحیه آن حیوان وارد می‌شود مگر اینکه در حفظ حیوان تقصیر کرده باشد ...» (فهیمی، ۱۳۹۱، ص ۹۰).

۲-۴-۵. زیان دیده

در مسئولیت مدنی زیست‌محیطی ممکن است زیان دیده از عمل زیان‌بار، شخص مشخص یا حکومت باشد. وقتی زیان دیده شخص حقیقی یا حقوقی باشد وضعیت مشخص است و عامل زیان مکلف است زیان وی را جبران نماید، اما در جایی که زیان دیده یک ملت و یا حتی نسل‌های بعدی یک ملت هستند، در این مسائل چه کسی ذی‌نفع یا خواهان محسوب می‌گردد؟ مسلماً در این مسائل نیازهای مبرم به قانونگذاری وجود دارد. اصل پنجاهم قانون اساسی بیان می‌دارد: «در جمهوری اسلامی، حفاظت محیط زیست که نسل امروز و نسل‌های بعد باید در آن حیات اجتماعی رو به رشدی داشته باشند، وظیفه عمومی تلقی می‌گردد. ...»

۵-۵. مصادیق خسارت به محیط زیست

اگرچه مصادیق بارز خسارت‌های زیست‌محیطی خسارت‌های مادی هستند، همچون از بین بردن درختان و جنگل‌ها و مزارع، تغییرات سطحی در کوه‌ها و تپه‌ها، آلوده نمودن آب‌های سطحی و زیرزمینی و آلودگی هوا؛ اما باید خسارت‌های معنوی (غیر مادی) را نیز از مصادیق خسارت زیست‌محیطی تلقی نمود، همچون آلودگی‌های نوری و صوتی، از دست رفتن مناظر طبیعی، استخراج بی‌رویه منابع طبیعی و سوخت‌های فسیلی و نابودی خاک به دلیل استفاده از سموم.

در قوانین جمهوری اسلامی ایران موارد مختلفی از مصادیق آلودگی و خسارت به محیط زیست مطرح شده است. لذا به نمونه‌هایی از این مقررات اشاره می‌گردد:

ماده ۹ قانون حفاظت و بهسازی محیط زیست مصوب ۱۳۵۳ (با اصلاحات بعدی) بیان می‌دارد: «اقدام به هر عملی که موجبات آلودگی محیط زیست را فراهم نماید ممنوع است. منظور از آلوده ساختن محیط زیست عبارت است از پخش یا آمیختن مواد خارجی به آب یا هوا یا خاک یا زمین به میزانی که کیفیت فیزیکی یا شیمیایی یا بیولوژیک آن را به طوری که زیان‌آور به حال انسان یا سایر موجودات زنده و یا گیاهان و یا آثار و ابنیه باشد تغییر دهد.»

ماده ۸ آیین‌نامه اجرایی قانون حفاظت و بهسازی محیط زیست (اصلاحی ۱۳۷۴/۱/۳۰) بیان می‌دارد: «تعریف احشام و قطع اشجار و بوته‌کنی و تجاوز و تخریب

محیط زیست و به طور کلی هر عملی که موجب از بین رفتن رستنی‌ها و تغییر اکوسیستم باشد در پارک‌های ملی و آثار طبیعی ملی ممنوع است ...» ماده ۹ این آیین‌نامه نیز بیان می‌دارد: «تجدید یا تمدید پروانه‌های اکتشاف و بهره‌برداری صادره برای معادن واقع در پارک‌های ملی و آثار طبیعی ملی ممنوع می‌باشد.»

ماده ۶۸۶ قانون مجازات اسلامی (تعزیرات) مقرر می‌دارد: «هر کس درختان موضوع ماده یک قانون گسترش فضای سبز را عالماً عامداً و بر خلاف قانون مذکور قطع یا موجبات از بین رفتن آنها را فراهم آورد علاوه بر جبران خسارت وارده حسب مورد به حبس تعزیری از شش ماه تا سه سال و یا جزای نقدی از سه میلیون تا هجده میلیون ریال محکوم خواهد شد.» ماده ۶۸۸ همان قانون نیز بیان می‌دارد: «هر اقدامی که تهدید علیه بهداشت عمومی شناخته شود از قبیل آلوده کردن آب آشامیدنی ...، ریختن مواد مسموم‌کننده در رودخانه‌ها، زباله در خیابان‌ها و ... ممنوع می‌باشد. ...»

ماده ۲ قانون نحوه جلوگیری از آلودگی هوا مصوب ۱۳۷۴ نیز مقرر می‌داشت: «اقدام به هر عملی که موجبات آلودگی هوا را فراهم نماید ممنوع است. ...» قانون مذکور به موجب قانون هوای پاک مصوب ۱۳۹۶/۴/۲۵ نسخ شده و بند ۱ ماده ۱ این قانون مقرر داشته است: «آلودگی هوا: عبارت است از انتشار یک یا چند آلاینده اعم از آلاینده‌های جامد، مایع، گاز، پرتوهای یون‌ساز و غیر یون‌ساز، بو و صدا در هوای آزاد، به صورت طبیعی یا انسان‌ساخت، به مقدار و مدتی که کیفیت هوا را به گونه‌ای تغییر دهد که برای سلامت انسان و موجودات زنده، فرایندهای بوم‌شناختی (اکولوژیکی) یا آثار و ابنیه زیان‌آور بوده و یا سبب از بین رفتن یا کاهش سطح رفاه عمومی گردد.» در قانون مذکور مراکز جهت نظارت فنی با تولید سازمان حفاظت محیط زیست به منظور اجرای دقیق قانون پیش‌بینی گردیده و نیز به منظور ارائه بهتر خدمات، نظارت‌های تخصصی در ابعاد زیست‌محیطی نسبت به تولیدکنندگان و فروشندگان خودرو و شرکت‌های باربری و غیره را به موجب ماده ۹ این قانون به وزارت کشور و وزارتخانه‌های صنعت، معدن و تجارت و امور اقتصادی و دارایی (گمرک جمهوری اسلامی ایران) محول نموده و بر این اساس در مواد بعد پیش‌بینی و تشکیل کمیسیون‌های استانی به منظور نظارت بر اقدامات مخرب محیط زیست صورت پذیرفته است.^۱

۱. ماده ۹ قانون هوای پاک: «وزارت کشور موظف است با همکاری وزارتخانه‌های صنعت، معدن و تجارت و امور

۵-۶. رابطه سببیت

وجود رابطه سببیت بین ضرر و فعل زیان‌بار، سومین رکنی است که برای تحقق مسئولیت مدنی اعم از قراردادی و قهری لازم است. در تعریف سبب می‌توان گفت که سبب، فعلی است که اگر انجام نمی‌شد خسارت نیز به بار نمی‌آورد.

۵-۷. جبران خسارت زیست‌محیطی

در صورتی که تمام شرایط و ارکان مسئولیت مدنی جمع باشد، زیان‌دیده حق پیدا می‌کند که جبران خساراتی را که به او وارد شده است، بخواهد. عامل ورود زیان نیز ملزم می‌شود تا ضرری را که به بار آورده است جبران کند. (کاتوزیان، ۱۳۸۶، صص ۲۹۰ و ۲۹۱). زیان‌دیده اعم از اینکه مستقیم به مسئول مراجعه یا علیه او اقامه دعوا در دادگاه صالح نماید، می‌تواند دو خواسته از او داشته باشد:

نخست حق دارد از او تقاضا نماید که از انجام مجدد فعل زیان‌بار یا از ادامه آن، در صورتی که فعل زیان‌بار از اعمال مستمر یا قابل تجدید است، خودداری نماید؛ مانند آنکه شخصی اقدام به تصرف منابع طبیعی نموده و درختان را قطع می‌نماید. سازمان محیط زیست و اداره منابع طبیعی می‌تواند وی را از ادامه تخریب و تصرف عدوانی منع کند. دوم اینکه او حق دارد خواهان جبران خسارتی شود که در اثر فعل زیان‌بار به او وارد شده یا در آینده وارد می‌شود. خواسته او از این جهت محدود به ضرری است که متحمل شده است و نمی‌تواند بیشتر از جبران ضرر، تقاضایی داشته باشد (باریکو، ۱۳۹۴، ص ۹۱).

۵-۸. روش‌های جبران خسارت

مسئولیت مدنی، روشی برای اجبار تخریب‌گران محیط زیست است تا خسارتی را که به وجود آورده‌اند جبران کنند و یا اینکه هزینه اصلاح آن را بپردازند. بنابراین مسئولیت محیطی روشی است که نه تنها به علت و سبب خسارت، بلکه به مقدار و میزان خسارت نیز توجه می‌کند (فهیمی، ۱۳۹۱، ص ۲۱۰).

اقتصادی و دارایی (گمرک جمهوری اسلامی ایران)، زمینه نوسازی ناوگان حمل و نقل عمومی شهری با اولویت شهرهای بالای دویست هزار نفر جمعیت را ظرف مدت پنج سال از محل منابع درآمدی ماده (۶) این قانون از طریق کمک بلاعوض، یارانه، تسهیلات یا صفر نمودن سود بازرگانی واردات خودروهای برقی - بنزینی (هیبریدی) و خودروهای الکتریکی و موتورسیکلت برقی، به انجام برساند. ...»

خسارات وارده بر محیط زیست دو جنبه دارد: اول خساراتی که به اشخاص وارد می‌گردد؛ همچون مسمومیت اشخاص به دلیل نوشیدن آبی که توسط فاضلاب کارخانه‌ای آلوده شده است. دوم خساراتی که به محیط زیست وارد می‌گردد؛ همچون بریدن درختان جنگل. لذا روش‌های جبران خسارت نیز متفاوت می‌باشد. در حقوق ایران برای جبران خسارت با توجه به مواد ۲ و ۳ قانون مسئولیت مدنی، روش‌های مختلفی تبیین گردیده است.

جبران خسارت زیان‌دیده ممکن است به دو صورت انجام پذیرد: نخست، برگرداندن وضع او به صورت پیشین خود بدین معنا که ضرر وارد شده چنان تدارک شود که گویی از اصل زیانی وارد نیامده است. دوم، جبران خسارت از راه دادن معادل. هدف از ایجاد مسئولیت مدنی این است که زیان به طور کامل جبران شود و زیان‌دیده، وضع پیشین را بازیابد (کاتوزیان، ۱۳۸۶، صص ۲۹۰ و ۲۹۱).

۵-۸-۱. جبران عینی

مراد از روش جبران عینی خسارت این است که از زیان‌دیده طوری جبران خسارت شود که گویی فعل زیان‌بار واقع نشده است و وضعیت او با جبران خسارت، عین وضعیت قبل از وقوع فعل زیان‌بار گردد. این روش بهترین و مقدم‌ترین راه جبران خسارت مادی است؛ زیرا در این روش کاملاً از زیان‌دیده جبران خسارت می‌شود (باریکلو، ۱۳۹۴، ص ۲۵۴).

اما این پرسش قابل طرح است که جبران عینی، وضعیت محیط را به حالت سابق باز می‌گرداند ولی خسارت‌های گذشته آیا قابل مطالبه نخواهد بود؟ در پاسخ باید توجه داشت که جبران خسارت از راه برگرداندن وضع سابق تنها نسبت به آینده مؤثر است و زیان‌های گذشته را از بین نمی‌برد. پس صدور حکم به سم‌زدایی از رودخانه مانع از آن نیست که زیان‌دیده، جبران خساراتی را که تا زمان اجرای حکم به او وارد شده است، از دادگاه بخواهد (کاتوزیان، ۱۳۸۶، صص ۲۹۰ و ۲۹۱).

باید توجه داشت که وقتی عامل خسارت به فعالیتی می‌پردازد که به طور مستمر باعث اضرار می‌شود، از بین بردن این سبب مهم‌ترین راه جبران است (فهیمی، ۱۳۹۱، ص ۱۸۹)؛ مانند تعطیلی کارخانه‌ای که مواد سمی وارد رودخانه مجاور می‌نماید.

۵-۸-۲. جبران معادل

این روش در مواردی می‌تواند استفاده شود که روش جبران عینی ممکن نیست یا طرفین تراضی به جبران به معادل نموده‌اند. در این روش، چون اغلب نمی‌توان

زیان دیده را در عین وضعیت قبل از وقوع فعل زیان بار قرار داد، ناچاراً او در مثل و مانند وضعیت قبل از انجام فعل زیان بار قرار می‌گیرد (باریکلو، ۱۳۹۴، ص ۸۱). این نوع جبران خسارت به دو دسته تقسیم می‌گردد: جبران به مثل و جبران به قیمت. پرداخت پول شایع‌ترین وسیله جبران خسارت است و جز در مورد پاره‌ای از زیان‌های معنوی، امروز تمایل رویه قضایی این است که خسارت به پول ارزیابی شود و دادگاه تأدیه آن را مقرر دارد (کاتوزیان، ۱۳۸۶، صص ۲۹۰ و ۲۹۱).

۵-۹. تعیین میزان خسارت

عناصر زیست‌محیطی به سختی قابل ارزیابی با پول است. بنابراین، برآورد خسارت به ارقام که در حقوق بین‌الملل مورد نیاز است، به سادگی ممکن نیست. شاید به همین دلیل است که مالیت داشتن عناصر زیست‌محیطی در حقوق بین‌الملل محیط زیست لوث شده است و این عنصر از منظر ارزش ذاتی مورد توجه قرار می‌گیرند (فهیمی، ۱۳۹۱، ص ۲۰۹). در صورت عدم توافق طرفین، دادگاه باید میزان خسارت را تعیین نماید. در این رابطه، دادگاه مکلف است از اصولی تبعیت نماید: نخست، اصل لزوم جبران کامل ضرر است و دوم، لزوم رعایت وضعیت و توانایی مسئول. در نتیجه، قاضی باید با توجه به توانایی مالی شخص مسئول، حکم مقتضی را صادر نماید و این می‌تواند پرداخت تمام خسارت نقداً یا پرداخت تمام آن در یک مهلت تعیین شده یا به اقساط باشد (باریکلو، ۱۳۹۴، ص ۹۹).

۵-۱۰. تأمین جبران خسارت

برای آنکه خسارتی جبران نشده باقی نماند قانونگذار تمهیدهای گوناگونی اندیشیده که مهم‌ترین آنها عبارت است از: مسئولیت تضامنی، بیمه اجباری مسئولیت و صندوق تأمین خسارت.

۵-۱۰-۱. مسئولیت تضامنی

زمانی ممکن است چند عامل در ایجاد خسارت به محیط زیست نقش داشته باشند؛ مانند ورود فاضلاب یک کارخانه و ریختن مواد نفتی توسط یک کشتی و سم‌پاشی خارج از عرف کشاورزان که منجر به تلف ماهیان یک تالاب گردیده است. حال، مسئولیت هر یک از اینها چگونه محاسبه می‌گردد؟

به طور کلی قوانین ایران به این مسئله نپرداخته‌اند که مسئولیت عاملین خسارت زیست‌محیطی تضامنی است یا نسبی. ولی در مقررات مربوط به غصب صرفاً بحث

مسئولیت تضامنی مطرح گردیده است.

۲-۱۰-۵. بیمه اجباری مسئولیت

مسئول شناختن مخربان محیط زیست با این اشکال روبه‌رو است که گاهی پرداخت خسارت، آنان را از هستی ساقط می‌کند. ولی بیمه اجباری این خطر را کاهش می‌دهد (فهیمی، ۱۳۹۱، ص ۲۰۹). در موارد گوناگون بیمه مسئولیت اجباری است. هدف این‌گونه اجبارها تأمین جبران خسارات زیان‌دیده است، به‌ویژه برای اینکه زیان‌دیده با افسار یا بدحسابی عامل ورود ضرر روبه‌رو نشود قانون اجازه داده است که زیان‌دیده به طور مستقیم به بیمه‌گر رجوع کند و در این راه نیازی به دخالت بیمه‌گذار نباشد (کاتوزیان، ۱۳۸۶، صص ۲۹۰ و ۲۹۱). از نمونه‌های بیمه اجباری می‌توان به ماده ۱۲ قانون مسئولیت مدنی و همچنین ماده ۱۳ همان قانون که مقرر داشته: «کارفرمایان مشمول ماده ۱۲ مکلفند تمام کارگران و کارکنان اداری خود را در مقابل خسارات وارده از ناحیه آنان به اشخاص ثالث بیمه نمایند.» اشاره نمود.

همچنین ماده ۶ قانون حفاظت از دریاها و رودخانه‌های قابل کشتی‌رانی در مقابل آلودگی به مواد نفتی بیان می‌دارد: «کلیه کشتی‌ها و نفتکش‌ها و شناورها موظفند هنگام ورود به آب‌های موضوع این قانون در مقابل خسارات احتمالی ناشی از آلودگی آب‌ها به مواد نفتی بیمه شده باشند. در غیر این صورت لازم است تعهدنامه‌ای مالی جهت جبران خسارات احتمالی به همراه داشته باشند. ...»

۳-۱۰-۵. صندوق‌های جبران خسارت

در مواردی که مسئول خسارت مشخص نیست، مثل آلودگی هوا یا تخریب تدریجی جنگل که آلودگی و تخریب به یک بخش خاصی منتسب نیست، تأسیس صندوق‌های جبران خسارت زیر نظر دولت می‌تواند بسیار راهگشا باشد (فهیمی، ۱۳۹۱، ص ۱۸۹). ولیکن متأسفانه در کشور، صندوقی جهت جبران خسارات به محیط زیست وجود ندارد، در صورتی که ایران از نظر خسارت‌های وارده به محیط زیست دارای سوابق زیادی می‌باشد. این در حالی است که بسیاری از کشورهای توسعه‌یافته و کنوانسیون‌های بین‌المللی سعی در ایجاد چنین صندوق‌هایی نموده‌اند؛ همچون صندوق تأمین جبران خسارت سوپرفرند آمریکا و صندوق بین‌المللی جبران خسارت‌های آلودگی (که توسط کنوانسیون بین‌المللی مسئولیت مدنی خسارت‌های آلودگی نفتی ۱۹۶۹ تأسیس شده است).

نتیجه

با بررسی نظریات در خصوص مبنای مسئولیت مدنی (نظریات تقصیر، خطر و مختلط) چنین به دست می‌آید که در مقوله مسئولیت مدنی زیست‌محیطی، مناسب‌ترین مبنای مسئولیت، مسئولیت محض است و عامل تقصیر در آن جایگاهی ندارد و آنچه مهم است، احراز رابطه سببیت بین فعل یا ترک فعل و ورود زیان است. باید توجه داشت که تحولات حقوقی در جهان نیز به سوی مسئولیت محض گرایش دارد. این در حالی است که در فقه، نظریه احترام اموال که جامع دو قاعده اتلاف و لاضرر است و بعضی از بزرگان فقه نیز آن را پذیرفته‌اند، بهترین نظریه در باب مسئولیت مدنی زیست‌محیطی می‌باشد. نظریه احترام اموال بیان می‌دارد: «اگر رابطه سببیت قابل اثبات باشد، طبق قاعده اتلاف، مسئول زیان مسئول جبران خسارات است.» در مواردی که ارتباط بین زیان و زیان‌زننده وجود دارد ولی رابطه سببیت به دلیل دخالت فاعل مختار محقق نیست، مسئول جبران ضرر فاعل مختار است و چنانچه واسطه بین عامل و زیان، چیزی غیر از فاعل مختار باشد (مثل حیوانات) قاعده لاضرر حاکم می‌باشد تا زمانی جبران نشده باقی نماند. به عبارت دیگر، تا زمانی که رابطه سببیت بین عامل و ورود ضرر قابل اثبات است از قاعده اتلاف و در غیر این صورت و با تحقق استناد، از قاعده لاضرر استفاده می‌گردد.

با توجه به نتایج بحث مبنی بر مناسب‌ترین مبنا (در حقوق، مسئولیت محض و در فقه، نظریه احترام اموال) متأسفانه شاهد آن هستیم که در حقوق ایران همچنان بر تقصیر تکیه می‌گردد. این امر منفعلاً بودن حقوق در این خصوص را به اثبات می‌رساند. لذا با توجه به اینکه ایران تاکنون به حدود ۴۵ کنوانسیون بین‌المللی در خصوص خسارات زیست‌محیطی پیوسته است به نظر می‌رسد به تجدیدنظر اساسی در خصوص مبنای مسئولیت مدنی زیست‌محیطی نیاز دارد. همچنین با توجه به اینکه در اسناد بین‌المللی عمده‌تاً مبنای مسئولیت مدنی زیست‌محیطی را بر نظریه تقصیر بنیان نهاده‌اند می‌توان گفت که تا حدی هم‌راستایی می‌تواند وجود داشته باشد. اما در طی بررسی‌های به عمل آمده اشاره گردید که کشورهای اروپایی و به تبع آن کنوانسیون‌های بین‌المللی، مبنای مسئولیت مدنی زیست‌محیطی را مسئولیت محض قرار داده‌اند. تقریباً می‌توان بیان داشت که از زمانی که محیط زیست سالم به عنوان یکی از حقوق بشر شناخته شد، این روند آغاز گردیده است.

اما نکته اساسی آن است که رویه قضایی ایران بر خلاف کشورهای توسعه یافته، بسیار جزئی به بحث مسئولیت مدنی زیست محیطی پرداخته است. البته باید توجه داشت که مباحث مسئولیت مدنی را در کنار مسئولیت کیفری مطرح نموده است. در واقع، رویه قضایی ایران بیشتر معطوف به مسئولیت کیفری بوده است. لذا در این خصوص با فقر جدی رویه قضایی مواجه هستیم به نحوی که محاکم دادگستری ایران تاکنون مجال بررسی و ورود به مباحث مسئولیت مدنی زیست محیطی را پیدا نکرده‌اند.

فهرست منابع

الف. کتاب

۱. انصاری، شیخ مرتضی، المکاسب، ج ۱، مؤسسه مطبوعات دینی، قم، ۱۳۷۹.
۲. بادینی، حسن، فلسفه مسئولیت مدنی، شرکت سهامی انتشار، ۱۳۹۲.
۳. باریکلو، علیرضا، مسئولیت مدنی، نشر میزان، چاپ ششم، ۱۳۹۴.
۴. بجنوردی، سید محمدحسن، القواعد الفقهیه، ج ۱ و ۲ و ۴، تحقیق: محمدحسین درایتی و مهدی مهریزی، نشر الهادی، قم، ۱۴۱۹ق.
۵. پورهاشمی، عباس و بهاره ارغند، حقوق بین الملل محیط زیست، نشر دادگستر، ۱۳۹۲.
۶. حکمت‌نیه محمود، مسئولیت مدنی در فقه امامیه، انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی، قم، ۱۳۸۶.
۷. حلی، جعفر بن حسن، شرایع الاسلام فی مسائل الحلال و الحرام، ج ۴، تعلیق: سید صادق شیرازی، انتشارات استقلال، تهران، ۱۴۰۹ق.
۸. حلی، حسن بن یوسف بن مطهر، قواعد الاحکام، ج ۳، مؤسسه النشر الاسلامی، قم، ۱۴۰۹ق.
۹. دفتر حقوقی و امور مجلس، مجموعه قوانین و مقررات حفاظت محیط زیست ایران، ج ۱، انتشارات سازمان حفاظت محیط زیست، ۱۳۸۳.
۱۰. روش، کاترین، بایسته‌های حقوق محیط زیست، ترجمه علی مشهدی، حسن خسروشاهی و زینب یوسفی، انتشارات خرسندی، ۱۳۹۱.
۱۱. ساعد، نادر و پروانه تیلا، مجموعه قوانین و مقررات حفاظت از محیط زیست ایران، انتشارات خرسندی، ۱۳۹۳.
۱۲. سنهوری، عبدالرزاق احمد، الوسیط فی شرح القانون المدنی الجدید، ج ۱، نشر الجامعات المصریه، قاهره، ۱۳۳۰ (۱۹۵۲م).
۱۳. شاو، ملکم، حقوق بین الملل، ترجمه محمدحسین وقار، انتشارات اطلاعات، ۱۳۸۹.
۱۴. فتحی واجارگاه، کوروش و محسن فرمهینی فراهانی، دانش زیست محیطی زنان برای توسعه پایدار، انتشارات دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۸۲.
۱۵. فهیمی، عزیزالله، مسئولیت مدنی ناشی از تخریب محیط زیست در فقه و حقوق ایران (مطالعه تطبیقی در حقوق فرانسه و اسناد بین‌المللی)، انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، قم، ۱۳۹۱.
۱۶. قوام، میرعظیم، حمایت کیفی از محیط زیست، ج ۱، انتشارات سازمان حفاظت از محیط زیست، ۱۳۷۵.

۱۷. کاتوزیان، ناصر، **حقوق مدنی (وقایع حقوقی)**، انتشارات شرکت سهامی انتشار، ۱۳۸۶.
۱۸. کاتوزیان، ناصر، **حقوق مدنی: الزامات خارج از قرارداد**، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۸۲.
۱۹. کمیسیون حقوق بین الملل سازمان ملل متحد، **مسئولیت بین المللی دولت: متن و شرح مواد کمیسیون حقوق بین الملل**، ترجمه علیرضا ابراهیم گل، مؤسسه مطالعات و پژوهش های حقوقی شهر دانش، ۱۳۸۸.
۲۰. کاتوزیان، ناصر، **حقوق مدنی (ضمان قهری)**، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۱.
۲۱. مظفری، محمدحسن، **نظام مسئولیتی حقوق بین الملل محیط زیست «مسئولیت آلوده کنندگان آبها»**، انتشارات Ø، دهلی، ۱۳۸۰ (۲۰۰۱م).
۲۲. یوسفوند، محمد، **تعریف محیط زیست و اقسام آن**، مجموعه مقالات اولین همایش فقه و محیط زیست، انتشارات سازمان حفاظت محیط زیست استان قم و مرکز جهانی علوم اسلامی، قم، ۱۳۸۴.

ب. مقاله

۲۳. بهرامی احمدی، حمید و عزیزالله فهیمی، «مبنای مسئولیت مدنی زیست محیطی در فقه و حقوق ایران»، **مجله پژوهش های حقوق اسلامی**، دوره ۸، شماره ۲۶، ۱۳۸۶.
۲۴. فهیمی، عزیزالله، «فقه شیعه و تحول در مبانی مسئولیت مدنی زیست محیطی»، **مجله حقوق**، دوره ۴۱، شماره ۱، ۱۳۹۰.
۲۵. کاتوزیان، ناصر و مهدی انصاری، «مسئولیت ناشی از خسارت های زیست محیطی»، **فصلنامه حقوق**، **مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی**، شماره ۲، ۱۳۸۷.
۲۶. ممتاز، جمشید، «توسل به سلاح هسته ای و حمایت از محیط زیست، آورده دیوان بین المللی دادگستری»، **مجله حقوقی**، شماره ۲۴، ۱۳۷۸.

پ. پایان نامه

۲۷. میرهاشمی رستمی، سیده فاطمه زهرا، **حدود مسئولیت مدنی اشخاص در جبران خسارت زیست محیطی**، پایان نامه کارشناسی ارشد دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات مازندران، ۱۳۹۲.

ت. خارجی

28. Barcelona Traction, (1970), Light and Power Company, Limited, Second Phase, I.C.J, R, p. 3, at p. 32, para. 33.

Environmental Civil Liability in Law and Procedure

Ahmad Yousefi Sadeghlou*

Received: 24/04/2020

Accepted: 12/12/2020

Abstract

The amazing and unique progress of mankind to exploited of nature during past two centuries . cause to facing today universe with environment crisis.not only this crisis impressed on the earth level, but also effected on sea's depth and the space of beyond atmosphere.one of an important sides of this crisis is the problem that related to civil duty which arises from environmental losses. Unfortunately, in Iran, specially during past three decades ; this crisis increased by war,non-basic and unplanned withdrawal of water sources,making desert and etc. Therefore; from canon law and Iran's laws point of view, it is necessary to study about civil duty of environmental losses. So, this reasearch lay out the question: "Did law and canon law could be support of environment with emphasize on its principal or isnot the role of this credite specially in today canon law and law, undynamic and passive?" ; it deals with the foundation of this duty in canon law and Iran's law. Unfortunately, since the developed countries appeal to solid duty related to civil duty which is arises from environmental losses; the Iran's law in such manner , emphasizes on stablish wof this wrong matter. So,this problem is lead to this duty become passive and undynamic.

Key words: *Environmental Liability, Solid Liability, The Theoty of Respecting Properties, Environmental Losses.*

---

* Assistant Professor at Law and Political Science Faculty of Science and Research Branch of Islamic Azad University.
a_yousefi_2005@yahoo.com